

Українські козаки та їхні останні гетьмани (Меріме Проспер)

[Конвертовано в doc сайтом javalibre.com.ua]

Про існування козаків і їхню назву Західна Європа довідалася з польських хронік. У нашу мову ця назва (по-російськи «казак») перейшла з реляцій сімнадцятого століття в її польському звучанні. Довший час північні учені намагалися розтлумачити етимологію цього слова. Одні виводили його із слов'янського «коза», мовляв, козаки бігають, наче кози; інші із слова «коса», що означає «заплетене волосся, лезо, вузька смуга суходолу, що виступає у воду». Для таких різних тлумачень були підстави; справді, колись козаки могли носити кіски; вони користувалися косами, заготовляючи сіно, навіть вживали їх, як зброю; і нарешті, їхні перші поселення були на березі річки, де є чимало довгих мисів. Сьогодні, коли етимологічні дослідження зробили значний поступ, майже не викликає заперечення, що слово козак запозичене з турецької мови, де воно означає «стрілець, мародер, солдат, який воює заради власного зиску». Саме такими, дійсно, були перші козаки, що селилися на берегах Дніпра та його приток, оточених польськими, московськими і татарськими землями. Їхні звичаї дуже схожі на звичаї жителів Бордера¹, тобто прикордонної Шотландії, а назва того краю, де вони вперше з'явилися, Україна, має саме таке значення в слов'янських мовах.

Козаки, отже, не були якимось окремим народом, а гуртами польських та руських слов'ян⁰¹, які заклали поселення в краї, що час від часу зазнавав спустошливих татарських вторгнень. Вони укріпилися в Малоросії, на тих землях, які ніхто не наважувався обробляти; щоднини доводилося захищати її із зброєю в руках. Таким чином, вони стали передовою вартою східних християн проти тогочасних завойовників-мусульман. На мою думку, першими козаками, взірцевими козаками, були запорожці⁰², які поселилися на дніпровських островах, за водоспадами (порогами) цієї річки. Своєрідний архіпелаг, укритий густим очеретом, порізаний численними протоками, через які важко було пробитися човнами, забезпечував надійний захисток тим відчайдухам, які навдивовиж спритно правили своїми легкими байдаками. Додамо, що кримські татари, їхній звиклий ворог, використовували у походах лише кінноту.

Із жахом побачивши в дитинстві козаків на Єлісейських Полях², ми собі уявляємо їх довгобородими чоловіками, одягненими на східний манер; вони сидять на невеликих конях і озброєні довгими списами. Та це сьогоднішні козаки, їхні предки були човнярами. Капітан Маржере³, який служив у Росії в часи Бориса Годунова та першого із Лже-Дмитріїв, писав 1609 року: «Найкращу піхоту (російську) складають стрільці та козаки». Через півстоліття інший французький офіцер, добродій Боплан, котрий не раз брав участь у воєнних походах польського війська проти козаків, писав про них так: «З найбільшим умінням і майстерністю вони б'ються в таборі⁰³, під захистом возів (табір — це вози, за якими козаки захищаються, пересуваючись чистим полем), козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї. Добре також воюють на морі, але в сідлі виглядають не найкращим чином»⁴. Те, що Боплан розповідає про їхнє вправне веслування, могло б видатися неймовірним, якби ці свідчення не підтверджувалися тогочасними руськими та польськими літописцями. «Я бачив,— розповідає він,— і оглянув усі тринадцять порогів і переплив усі ті

водоспади в одному човні вгору проти течії. Попервах це видається річчю неймовірною, бо серед цих порогів трапляються такі, що мають висоту 7 чи 8 стіп. Подумайте самі, чи то легко було користуватися веслами. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, покине переїде всіх тих порогів [пороги — скелясті перепони). Отож, за їхнім звичаєм, я й себе можу вважати козаком, і саме це — моя слава, яку я здобув тією мандрівкою».

«Аби ви краще зрозуміли, що таке пороги, скажу вам,— продовжує Боплан,— що це руське слово, воно означає скеля. Пороги тягнуться кам'яною грядою впоперек ріки, деякі з них під водою, інші на рівні води; є й такі, що виступають на 9 чи 10 стіп над водою і скидаються на будинки. Пороги лежать неподалік один від одного, це виглядає так, ніби гребля чи загата, що перетинає течію ріки. В одних місцях вода падає з висоти 5—6 стіп, в інших — 6—7 стіп у залежності від того, яким є рівень води в Борисфені»⁵.

Метою запорізького братства була війна з невірними, себто з татарами, які спустошували кордонні землі Московії та Польщі. Мешканці дніпровських островів жили у вічній тривозі; так, звичайно, живуть на сторожових землях: сьогодні переслідуєш загін розбишак-татар, а завтра сам кидаєшся навтьоки від переважаючого ворога. Їхнє основне поселення, назване Січ⁰⁴ було майстерно укріпленим табором із природним захистом. Жінкам вступ на Січ заборонявся; тут січовики мали тільки зброю та човни. Що ж до здобичі, взятої в походах, то вони поспішно її продавали, а золото і срібло, здобуте у ворога, ретельно ховали. Звичайно довіряли свої скарби Дніпрові: опускали їх в річку, в якій кожен козак мав потаємну, лише йому одному знану, нору. А як мали гармати, то так само затоплювали їх при нагальній потребі швидко перейти на інше місце.

Політична та адміністративна організація цієї ватаги була схожа на організацію всіх сусідніх слов'янських народностей: спільна власність на землю і худобу, поділ плодів спільної праці. Отож, найважливішим заняттям для запорожців був розбій на землі та піратство на морі. На Січі існувала абсолютна рівність козаків; певні повноваження надавали тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги. Усі важливі справи залагоджувалися більшістю голосів. Лаштуючись у похід, вони обирали воєначальника, якого називали кошовий отаман, тобто похідний командир, влада якого була абсолютною і неподільною так, як і належить воєначальникові. Та після походу він знов був рівний із козаками, а крім того, звітував про свої дії — пояснював, яких він допустився помилок, тримав відповідь, чому не вдалися ті чи інші його задуми. Як і Стародавній Рим, Запорізька Січ поповнювала свою людність славними хлопцями, які пропонували свої послуги; та не кожного до неї приймали. Навіть ті, хто явно підходив, мусили пройти іспитовий строк. Від них не вимагали документів, які підтверджували їхню добродішність чи кваліфікацію, лишень треба було довести свою відвагу, вправність і мужність. Муштра була суворою, так як у наших флібустьєрів⁰⁰. А втім, ніхто особливо не переймався минулим життям пришлої людини: чи то був поляк чи русин, кріпак, а чи вільний чоловік, його радо приймали, якщо виявлявся гідний

вступити до того грізного товариства. Прилучившись до Січі, він ставав привілейованим чоловіком і кожен запорожець готовий був захищати зі зброєю в руках свого названого брата, якщо той не ладив із законом. Більшість козаків сповідувала православну віру. Коли їхня маленька республіка збільшилася і їхні інституції впорядкувалися, вони завели своє духівництво; духівники освячували човни, що вирушали у похід, відпускали їм гріхи *in articulo mortis*⁵. Їхні священники чесно виконували свої обов'язки і були гідні своєї пастви. Вони визначалися ще більшим неуктвом, ніж інші чини православного руського духовенства, і до культових відправ додавали добру частку мусульманських та поганських звичаїв. Скажімо, вірили у привиди, віщунів, знахарів; вперто боронили свою віру і ладні були терпіти муки за православ'я, не знали та й не бажали знати, чим воно різниться від інших вірувань. У Києві існувала богословська школа⁷, яку закінчувало багато козацьких священників. Для них Київ був святим містом, і в коленій своїй суперечці з Польщею вони вимагали, щоб православне духовенство і школи зберігали тут свій примат чи, принаймні, мали цілковиту свободу.

Поза Січчю, на родючих рівнинах України, які часто зазнавали спустошливих наскоків, жили інші козаки, звичаї яких були не такі дикі; ті козаки жили родинами і займалися хліборобством. З запорожцями вони були в добрих стосунках, вважали їх своїм передовим загоном; серед них завжди мали свояків і друзів. Правду кажучи, запорізький табір не мав сталого населення. Сюди приходили навчитися воєнному ремеслу, вправлялись у морських походах, пробували свого хисту в якійсь відчайдушній вилазці, а потім його покидали, надійно ховаючи свою здобич, і розпочинали спокійне життя. Багато запорожців мали жінок або ж землі в українських повітах; більшість українців у молоді роки воювало в рядах запорізького війська.

Стефан Баторій⁸ зрозумів, як вигідно може використати Польща войовничий люд України, і постарався надати йому організованої форми. Спочатку стосунки між козаками та Річчю Посполитою розвивалися сприятливо для обох сторін. Польща визнала їх вільними людьми і дала їм привілеї — всі ті вольності, якими вони фактично володіли. Затим призначила кожному козакові річну платню, вимагаючи, однак, щоб той був записаний як солдат у спеціальний реєстр⁹. Було встановлено кількість полків і заборонено перевищувати вказану чисельність війська. Отак було створено першу нерівність між українцями: одні були козаками, тобто солдатами, і, отже, мали вольності; інші ж залишалися селянами. Але межу між ними важко було зберегти. Козацькі полковники, зацікавлені в тому, щоб мати під своєю орудою грізне військо, приймали в його ряди селян, які воліли змінити леміш кріпака на солдатську шаблю; отож, козацькі полки постійно налічували більше воїнів, аніж це дозволялося офіційним реєстром¹⁰. Польські королі часто покликалися на своє право призначати гетьмана, тобто воєначальника українських полків; однак були змушені визнавати гетьманів, вибраних козаками. При такій нагоді з великими урочистостями їм надсилали окуту сріблом булаву, печатку і штандар, схожий на турецьке знамено,— кінський хвіст, начеплений на вістря списа.

Довший час польський уряд чи то з обережності, чи вдаючи, що забув про них, не втручався у справи запорожців; вважав їх своїми підданими і водночас частиною козацького війська, що перебувало під орудою гетьмана України. Запорожці, по суті, не визнавали над собою жодного чужоземного владаря. Я вже згадував, що в своїй невеликій республіці вони обирали лише тимчасових отаманів, майже завжди тільки на час їхнього військового походу. Пристрасно віддані ідеї самостійності, вони захищали право кожної людини користися лише власним бажанням. Таким чином лад запорожців був у явному протиріччі із законною та офіційною структурою війська України; однак, тішачись своєю волею, вони не домагалися громадського визнання, а польський уряд, зі свого боку, заплющував очі на те, що відбувалося за порогами, бо знав, з якими людьми має справу.

За прикладом запорожців та козаків України, інші слов'яни, вихідці переважно з Великої Росії, поселилися на берегах Дону і згуртувалися в громаду за таким самим принципом. Ці піддані великих князів Московії проживали майже поза дією їхніх законів, однак визнавали номінальну владу князів і навіть часто слугували їм у війнах з турками і татарами, їхнім спільним ворогом. Донські козаки незабаром розпочали змагатися з дніпровськими козаками у воєнних подвигах і навіть перевершили їх розбоєм на морі. Річка Дон з притоками, численними островами та протоками була досконалим захистком для легких човнів, які впродовж довгого часу спустошували Азовське море та чорноморські береги. Розташування козацьких військових поселень настільки добре відповідало звичаям та настроєві російського народу, що невдовзі її повторили спочатку на берегах Волги, а далі — Яїку. Велика річка і степи, сусідство з ворогом, для якого мародерство було звичайною і вигідною справою, — ось що сприяло утворенню загонів шукачів пригод, які з часом стали нацією.

Як ми вже бачили, Україна була заселена не тільки козаками; тут жили селяни і міщани, які селилися під захистом запорізького війська; інші одержали землі в дикому степу від польського короля. Ті землі поступово залюднювалися в міру того, як рідшали наскоки татар, яким давали дедалі сильнішу й рішучішу відсіч. Великими землевласниками на Україні були польські пани, або шляхта, яка користувалася незалежністю та правом *liberum veto*¹¹ на сеймах.

На Україні становище селян було важчим порівняно з іншими слов'янськими країнами. Зазнаючи наскоків татар, інколи грабунків з боку запорожців, жили вони у великій бідності. Перелічивши види панщини, обов'язкові повинності, різноманітні образливі та свавільні побори, які накладали польські пани на селян на Україні, згадуваний вже мною Боплан додає: «Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких умовах не залишається нічого для себе. Але це не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе

наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері».

Життя селян України виглядало ще жалюгіднішим, якщо порівняти їхню долю з долею сусідів — запорожців та реєстрових козаків. Оскільки українські кріпаки часто втікали від своїх панів, козацькі полки, а особливо Запорізька Січ, була прихистком для доведених до відчаю селян, і лихо тому, хто наважився б повернути їх з того вільного краю. Однак воля, що панувала на дніпровських островах, не була єдиним чинником, який ішов усупереч тому, що Боплан називає вольностями польської шляхти. Її дратувало не тільки те, що отамани і полковники реєстрів приймали до себе втікачів.; багато простих козаків, селян чи втіклих кріпаків, здобувши військові привілеї, хотіли володіти землею та селянами, як кожен шляхтич. Для польських панів це виглядало нестерпним зухвальством, тим більше коли козаки почали вимагати представництва на сеймах Речі Посполитої.

Стефан Баторій, котрий стільки зробив для слави та процвітання Польщі, нічим не нехтував, аби прихилити до себе населення України, в якому він бачив невичерпне джерело поповнення свого війська; проте наступники цього великого мужа аж ніяк не пішли за його розумним прикладом. Вони поставились до України, як до закабаленого краю, поділили між своїми фаворитами її територію, і до всього лиха, що звалилося на українців, додалось ще й релігійне переслідування. Козакам, ревливим оборонцям грецького обряду, увірвався терпець, вони декілька разів повставали, але робили це безладно, без погодження дій. Кожен такий бунт накликав у їхній край польське військо, і грізні гусари, з ніг до голови вбрані в залізо, переважно швидко розправлялися з ненавченими та погано озброєними селянами. Запорожці, які звичайно підбурювали селян до виступу, верталися на свої неприступні острови, лишаючи товаришів на поталу польській шляхті. В ті часи кріпаків, що повставали проти панів, карали страшними карами: козацьких ватажків вішали, четвертували, спалювали живцем; кілька сот голів скочувалося долу, і деякий час знову панував спокій. Така суворість не гамувала пристрасної любові козаків до волі, зате для Польщі мала два фатальні наслідки: пригнічений народ звернув свій погляд на православну Росію і взяв собі за звичку дивитися на державця того краю, як на свого справжнього захисника. З другого боку, навдивовиж зменшилася давня зненависть, яку козаки відчували до татар. Кримський хан був недругом польських панів, їхніх гнобителів, і незабаром козаки вирішили взяти його собі в спільники.

«Зраджують тільки друзі!»—каже давнє прислів'я. Велика кількість колишніх чи теперішніх революцій дає нам приклад того, як пригноблений, чи, так званий пригноблений, клас очолювався для повстання представником класу гнобителів. Саме так було на Україні. На бік запорожців чи загонів реєстрового козацтва ставало багато польських шляхтичів і бідних шукачів пригод. До них належав Богдан Хмельницький, вихідець з Литви¹², сім'я якого поселилася серед козаків у Чигирині. Він вільно розмовляв польською, руською, турецькою

мовами і латиною, мав тонкий і проникливий розум, був терпеливий і хитрий, як східний дикун, честолюбний, як представник шляхти, що на сеймі забезпечувала кожному з них частку незалежності. При потребі сміливий, навіть до відчайдушності, Хмельницький застосовував силу лише тоді, як вичерпувалися всі засоби домогтися мети шляхом переговорів. Завдяки своїм здібностям і добрій освіті, він обійняв посаду генерального секретаря козаків (писаря), що приблизно рівнялася посаді міністра зовнішніх зносин. Після гетьманської ця посада вважалася найповажнішою; коли секретар був кмітливою людиною, його вплив серед козаків часто переважав вплив гетьмана. Посланий до Варшави з рекламаціями мешканців України, Хмельницький звернув на себе увагу сміливістю та запальністю, з якими відстоював своїх довірників. При королівському дворі його вважали людиною здібною, однак небезпечною. Річ Посполита відчувала необхідність споруджувати на дніпровських берегах фортеці, щоб стримувати козаків у покорі. Показавши Хмельницькому мури однієї з таких твердинь, котрийсь із коронних гетьманів спитав його, хто годен би зруйнувати цю будову. «Що людська рука звела, те й людська рука повалить»,— відповів на те Хмельницький¹³.

Коли Хмельницький вернувся на Україну, чигиринський підстароста (щось на зразок супрефекта), знатний польський шляхтич, став його переслідувати, аби помститися за опозицію до уряду. Хмельницького звинуватили в тому, що він незаконно володіє землями та селянами; підстароста вирішив забрати у нього маєток. На Україні закони не діяли. Тож у супроводі гурту озброєних слуг чигиринський самодур увірвався на обійстя Хмельницького, маєток пограбував і спалив, а жінку зґвалтував, а потім убив¹⁴. Мабуть, підстароста був запальної вдачі, і, певно, його розгнівав опір; проте його вчинок у ті часи і в тому краї навряд чи вразив когось своєю незвичайністю. Дізнавшись про лихо, що його спіткало, Богдан Хмельницький стримано мовив: «Вони ще не все в мене одібрали; в мене залишається ще моя козацька мати». Так запорожці називали свою шаблю.

Знаємо, що являв собою на той час польський король. Владислав IV, за правління якого так поводитися з козаками¹⁵, страшенно боявся свавілля шляхти, та не був годен її впокорити. Незадовго перед тим він прийняв депутацію з України, яка скаржилася на численні вияви насильства. «Що ж я можу вдіяти? Невже ви перестали бути козаками? Хіба не маєте більше своїх шабель?» — мовив він, знизавши плечима. Богдан Хмельницький скористався порадою. Відмовившись од письмового викладу скарги, він поспішив у запорізький табір, розповів там про свої образи і так швидко запалив козаків, що під гучні вигуки вони обрали його своїм гетьманом; першим виявом їхньої відданості стало знищення усіх поляків, що були в них напихваті.

Дотепер козаки бунтували хаотично, з жорстокістю; бунт закінчувався швидко, як весняна повінь. Між загонами бунтівників не було ні згоди, ні погодженого плану дій. Але на цей раз скоро стало ясно, що повсталими керує досвідчений полководець і війна буде довга й жорстока. Хмельницький насамперед уклав

спілку з кримським ханом, який вельми гнівався на Польщу за те, що вона відмовилася платити данину, передбачену статтями давніх угод. Водночас він вів переговори з російським царем і заручився його прихильністю та потаємною допомогою. Військо Хмельницького зростало завдяки чималому поповненню, яке присилали донські козаки,— вони завжди були готові підтримати своїх братів з-над Дніпра; і врешті, Хмельницький закликав до зброї кріпаків України, прийнявши їх до свого війська.

Не знаючи до ладу чисельності повстанців, великий коронний гетьман¹⁶ вирушив їм назустріч із кількоматисячним військом; більшість його склали козаки, на словах прихильні гетьманові; проте побачивши своїх товаришів, вони його покинули і рештки польського війська були посічені на капусту. В ті часи польська шляхта вирушала в бойовий похід із пишним обозом. Бувало так, що в замку бракувало ліжок, зате похідні намети були підбиті шовком, а сідла окуті золотом, часто оздоблені перлами і коштовностями. Здобич була велика, вона додала козакам більшої відваги. Замість данини союзникам-татарам Хмельницький подарував їм своїх бранців, аби мали що продавати у східні країни. Здобувши перемогу, він проте не заносився — спочатку не висував великих вимог, написав листа королю, вибачаючись перед ним за своїх побратимів, пояснюючи їхній збройний виступ тим, що вони довго і терпляче зносили гніт і, втративши надію домогтися справедливості, взяли до зброї. Свій лист закінчував запевненнями у відданості королю та Речі Посполитій, обіцяв скласти зброю, як тільки Україна знову дістане колишні вольності. Покірно розмовляючи з королем, він однак не перечив, щоб його полковники йшли з вогнем та мечем на Волинь і Поділля, нищили врожай, брали в полон жінок з дітьми. А сам переможно вступив у Київ¹⁷, примусивши співати собі «Те Деум»¹⁸ і прийнявши титул «захисника православної віри та незалежності України». Чигиринський підстароста, його смертельний ворог, уже помер, та його вдова жила у Києві, і Хмельницький одружився з нею, кажуть, з вдячності за якісь добрі послуги, що вона йому зробила, коли він ще був козацьким писарем.

Посеред тих химерних переговорів Владислав помирає, залишаючи у спадок своєму наступникові Янові-Казимиру¹⁹ страшну війну, в якій зітнулися народи, стани й релігії, війну, ускладнену масовим наскоком татар і, особливо, посиленою підтримкою повстанців з боку Росії. Не маючи ні війська, ні грошей, Казимир вирішив, що краще укласти мирну угоду, визнавши Богдана Хмельницького гетьманом України. Він надіслав йому гетьманські клейноди — хутро, булаву та бунчук²⁰ (кінський хвіст), який несли перед гетьманом, як носять знамено. Хмельницький прийняв дарунки польського короля і водночас одержав інше хутро, іншу булаву та інший бунчук від султана, який, безперечно, хотів таким чином здобути могутнього васала. Та хитрий гетьман приймав дари з усіх рук і, заспокоюючи турків та поляків марними обіцянками, плекав лише одну мету — закласти незалежну державу, яку сам би очолив. Навесні 1649 року Хмельницький несподівано вирушив на Поділля, ведучи чотирьохсоттисячне військо козаків, татар і повсталих селян. Точність цієї

цифри лишаю на совісті тогочасних істориків, які називають цю війну в Ціцероновому стилі «Bellum scythico-cosaicum»²¹. В таку величезну кількість людей можна повірити, зваживши на те, що тогочасні козаки й татари потребували менше харчів, аніж наші теперішні армії. Козак вирушав у похід з торбиною житнього борошна; що ж до татар, то, як Гомер, котрий завжди користався нагодою навіть посеред битви розповідати про їжу, я теж хочу сказати про їхню кухню, використовуючи свідчення Боплана: «Коли бачать коня, що вже не може бігти чвалом, того коня убивають... починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками... Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягають ременями і сідають верхи. Ідуть дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають сідло і так само сильно його затягують. Знов ідуть дві-три години, Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось як виглядає їхня улюблена страва».

Такі неவிбагливі щодо харчів, чотириста тисяч воїнів були нездатні штурмувати фортечні мури; насамперед їх зупинив Збараж²², що на Поділлі. Його залога билася так мужньо, відбиваючи невпинні атаки, змагаючись із страшним голодом, що дала можливість підійти коронному військові під орудою Казимира. Військо те було нечисленним, але натхнене прикладом свого короля та його відчайдушною одвагою, чинило опір козакам і татарам. Останні, зовсім не бажаючи гинути за волю України, почали переговори. їм поспішно дали сто тисяч флоринів, пообіцявши ще двісті тисяч; а вони зажадали й одержали, крім грошей, ще й право вільного грабунку польських земель, коли вертатимуться додому. Хмельницького урочисто визнали гетьманом; король присягнувся шанувати козацькі привілеї, дозволив збільшити кількість полків — тим самим підтверджувалися всі попередні реєстри козаків. Договір було підписано у Зборові²³, на полі битви, за кілька миль од Збаража.

Стаття, за якою татарам дозволялося грабувати Поділля, скрупульозно виконувалася обидвома сторонами, та це була єдина стаття, якої дотрималися. З одного боку, Хмельницький збільшив число козаків у своїх полках із дозволених сорока тисяч до шістдесяти; з другого — польська шляхта знов почала заперечувати право козаків володіти землями, а українських селян — бути реєстровими козаками. А це породжувало безперервні суперечки, суперечки із зброєю в руках, наскоки на обидва береги Дніпра, постійні грабунки. Та гетьман бачив, що його вплив і авторитет зростає, він змусив молдавського господаря платити собі данину. Оттоманська порта і московський двір намагалися зайти з ним у спілку. Не дивно, що Казимир збагнув, яка небезпека загрожує його державі; зібравши усе своє військо, він поспішив на Україну. В спілці з татарським ханом Хмельницький вийшов йому навстріч із тристатисячним військом (я вже говорив, що не ручуся за ті цифри). Уявлення про воєнне вміння обох сторін можна скласти з таких фактів, посвідчених тогочасним автором: польське військо дізналося про те, що йому протистоїть триста тисяч воїнів тільки тоді, коли вже було за півмилі од табору суперника. Зі

свого боку, козаки дозволили йому форсувати водну перепону і вишикуватися за нею у бойові порядки; вони взялися до зброї лише тоді, коли ядра, пущені супротивником, стали падати поміж їхніх возів. Битва відбулася в день святих Петра і Павла 1651 року, неподалік од села Берестечко. Укріпившись у своєму таборі, козаки билися мужньо., поляки не могли до них прорватися, але татари зробили їм погану послугу. Хан, хоч і належав до звияжного роду Грєїв, проте боявся ядер. Як тільки командир польської артилерії став обстрілювати групу вершників, що вартували біля знамена татарського хана, одне ядро рознесло на шматки мурзу із ханської свити. Не чекаючи наступного пострілу, хан разом із кіннотою ганебно кинувся навтьоки, прихопивши з собою і Хмельницького. Може, гетьман втратив будь-яку надію на перемогу, а може (так вважають його прихильники) хан хотів мати Хмельницького при собі заручником, щоб віддати його Казимирові і дістати за це мир. Залишившись без гетьмана, козаки ще кілька днів трималися під вогнем польської артилерії, яка безкарно спустошувала їхні ряди; та між їхніми ватажками стали спалахувати суперечки. Один із полковників вийшов з табору, щоб зайняти зручнішу позицію; інші подумали, що він збирається втікати, одразу панічний страх охопив весь цей людський натовп, що недавно виявляв таку тверду рішучість. У таборі було багато бунтівних кріпаків, вояків, озброєних лише косами та списами; вони були тут непотрібні, лиш обтяжували військо. Почалася загальна втеча. Більша частина тих нещасних загинула або потопилася в озерах та болотах, де вони шукали порятунку.

Славною була перемога під Берестечком, але невтішною. Порубавши втікачів на кілька миль довкола, польські шляхтичі вирішили, що війна вже завершена, і стали вертатися у свої маєтки. За кілька днів армія Казимира, так би мовити, розтанула; в той же час найвідчайдушніші козаки, діставшись до своїх угодів та запорізьких островів, почали там гуртуватися. Хмельницький викупився з татарського полону, переконав козаків, що він невинний у поразці, і, переможений, домігся від своїх переможців згоди на ті умови, які пропонував їм на початку воєнної кампанії. Таким був, таким мав бути сумний наслідок звиягати польської шляхти, такої відважної на полі битви, але водночас недалекоглядної і недисциплінованої.

Наступного року війна спалахнула з новою силою. Хмельницький вирішив одружити одного із своїх синів на доньці молдавського господаря; польський король стривожився цим, а великий коронний гетьман²⁴ і поготів — він хотів одружити з нею власного сина. На цей раз війну розпочали поляки, і їм не поталанило. Коронний гетьман загинув, його військо було розбите. 1653 року сам король подався в Україну з малочисельним військом, потрапив в оточення і йому довелося укласти мир на тих умовах, що запропонував Хмельницький.

Казимир поклав собі помститися за поразку. Після битви під Берестечком стосунки між татарами і козаками погіршилися. Варшавський двір посіяв між ними незгоду і врешті почав переговори з ханом, аби спільними зусиллями притиснути гетьмана і його військо. Боячись опинитися поміж двома вогнями,

Хмельницький вирішив, що має лише один вихід, який вабив його вже давно: кинутися в обійми Росії. Зібравши полковників і всіх старшин, гетьман намалював перед ними картину неминучої загибелі, якщо вони не матимуть підтримку сильного союзника. Польща переконливо засвідчила, що вона ладна задушити їхні вольності та їхню віру. А тепер, уклавши спілку з татарами, готується викоринити православ'я взагалі. Лише одна людина може відвернути грозу, що зібралася над козаками: московський цар, володар великої держави, який розмовляє їхньою мовою⁰⁶, визнає їхню релігію. Якщо стануть під його руку, він зобов'язується їх захищати й шануватиме їхні привілеї.

Більшість козаків зустріла ці слова з захватом. Тепер довкола білого царя, єдиного православного володаря на землі (так великі московські князі самі себе величали), треба було створити ореол захисника козацьких вольностей. Від початку війни з Польщею дехто з козаків покинув Україну, аби спокійно оселитися в степах між Доном і Дінцем; та пустельна, незахищена від татарських наскоків територія, вважалася частиною російської імперії. Цар охоче прийняв козаків, доручивши їм стерегти кордони, і вони утворили слобідські полки, влаштувавши щось на зразок військових поселень; що ці поселення процвітали, стало відомо їхнім співвітчизникам. Розрив Хмельницького з польською короною давав цареві дуже великі вигоди; отож він поспішно прийняв його присягу на вірність і гарантував давні привілеї України.

Договір між Росією та козаками був підписаний у Переяславі 1654 року. Зазначу, що козаки насамперед застерігали: в релігійних справах вони не підлягатимуть московському патріархові. У той час руська церква поділялася на декілька сект, і більшість українців належала до обряду старовірів²⁵, котрі вважали, що зберігають недоторканими давні християнські обряди. Ще й нині більшість козаків вперто дотримується своєї давньої літургії.

З Переяславським договором на Україну прийшла довга і руйнівна війна. Майже у всіх містах стали на постій російські війська, країну гнітили податкові збори. Здається, наприкінці життя Хмельницький каювся за свій вчинок. З гіркого досвіду він довідався, що залежність від царя обтяжливіша, ніж підвладність польським королям. Йому не пощастило здобути омріяної свободи, і символічна, хоч і образлива для козацької гідності залежність, змінилася реальним поневоленням. Поляки були захланними деспотами, але їхня непостійність і легковажність завжди залишали підвладному люду надію на певне полегшення. Не менш захланні, та більш вправні, хитрі і непоступливі росіяни ставали все більш вимогливими хазяїнами; захоплену здобич вони вже не випускали з своїх рук²⁶.

Важко історикові, коли славна людина вмирає власною смертю. Мушу з гіркотою сказати, що старий і немічний Богдан мирно помер на своєму ложі після короткої недуги 1657 року. Правда, деякі літописці вважають, що він був отруєний за наказом султана, розлюченого за те, що Хмельницький відмовився

віддати йому Україну. Інші ж висувують іншу, драматичнішу версію: буцімто він отруївся з розпуки від того, що росіяни стали господарями його краю. На мою думку, він помер, як Марко, герой сербських балад²⁷, «од старого смертодавця бога». Помер у повноті розумових здібностей, оточений любов'ю і пошаною своїх підлеглих, і був перший та єдиний із гетьманів, котрий призначив свого спадкоємця.

Вибір його був, здається, не дуже вдалий. Син Юрій, якого козаки визнали своїм гетьманом, не успадкував від батька ні його таланту, ні авторитету. Наблизивши до себе писаря Виговського, довірену особу, з якою старий Хмельницький, певно, ділився своїми таємними політичними задумами, Юрій даремно намагався повернути козаків під руку польського короля. Більшість полковників залишила його, розпочалася запекла громадянська війна, яка до краю виснажила ті сили, що їх ще мала Україна. Постали водночас два гетьмани: один — васал Росії, другий — Польщі; кожного підтримувало чужинницьке військо, що мало на меті їх пильнувати і попередити їхню зраду, а не допомагати їм у всіх починаннях. Переляканий перспективою боротьби чи байдужий до визвольних змагань, Юрій Хмельницький зрікся гетьманства і пішов у монастир. Та його святенницький запал тривав недовго; він відмовився від чернечої рясни, взявся гуртувати своїх прихильників, хоч, зазнавши невдачі, мусив шукати притулок у Туреччині. Там він і загинув 1679 року²⁸ під час сутички з отаманом Сірком, прихильником російського царя.

Зі смертю Богдана Хмельницького маленька козацька республіка занепала.

Вплив Росії невпинно зростав, і після кожного нового бунту козацькі вольності урізалися. А запорожці ще деякий час зберігали фактичну незалежність: ішли то на службу до польських королів, то до російських царів, інколи укладали договір з турками і татарами.

Мазепа²⁹ був останній з гетьманів України, який спробував відвоювати своєму народові незалежність. На Заході його прославили Вольтер, лорд Байрон та Орас Верне³⁰. Мазепа був сином дрібного подільського шляхтича; початки його кар'єри дуже схожі на перші кроки Богдана Хмельницького. Що ж до легенди про дикого коня, який відніс Мазепу до запорожців — це поетична легенда, яка, на жаль, не підтверджується жодним сучасним свідченням, гідним уваги. Дуже авторитетний хроніст Нордберг³¹, не в образі Вольтерові, переконливо твердить, що юного Мазепу разом з польським обозом взяли у полон козаки. Для тих варварів шукач пригод з певною освітою був корисним набутком, і невдовзі він обійняв посаду писаря, тобто секретаря Січі. Із секретаря Мазепа стає гетьманом України, вдавшись до інтриг та демонструючи перед Петром I свою поступливість. Щоб сподобатися цареві, він відмовився од національного вбрання, одягнув прусський військовий мундир і навчив козаків дванадцятизарядній стрільбі. Він виявив, зокрема, мужність і витримку під час штурму Азова³² та взяття Перекопу, де його загони відважно билися в рядах російського війська.

Приїхавши до Москви, він повністю завоював довір'я Петра I, котрий нагородив його великою стрічкою ордена св. Андрія³³ і щедро осипав коштовними дарами. Певний того, що знайшов людину, яка найбільше надається для ролі намісника, цар звирився Мазепі в своїх планах цивілізації держави. Мазепа не побачив у них нічого іншого, як загрозу для того, що лишилося від гетьманської влади на Україні. Тільки що спалахнула війна між Швецією і Росією; гетьман зважив сили обох ворогуючих сторін і вирішив, що при підтримці Карла XII³⁴ зможе забезпечити Україні повну суверенність, про яку мріяв Хмельницький і яку він мало не здобув. Вживши найсуворіших заходів перестороги, з 1705 року Мазепа зробив кілька пропозицій шведському королеві, але той попервах прийняв їх дуже стримано. Карл XII зневажав росіян і в своїх лицарських домаганнях, певно, гидував самою думкою здобути собі перемогу хитрістю чи підступом, сподіваючись завоювати її шпагою. Певно, поради Станіслава³⁵ і зростаючі труднощі примусили його вдатися до таємної дипломатії; він прислухався до Мазепиних обіцянок. Потаємні стосунки між гетьманом і Станіславом почастишали. Листування велося за посередництвом якогось польського єзуїта і молдавського єпископа, що знайшов притулок в Україні. Та за деякими свідченнями, гетьман зайшов у стосунки з шведами не тільки з честолюбних міркувань. Незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, він закохався у княгиню Дульську і хотів здобути для неї трон. У своєму договорі з Карлом XII він насамперед жадав самостійності України, потім став вимагати Сіверського князівства, яке колись належало Польському королівству; шведське військо мало відвоювати його у царя. Станіславу Лещинському неважко було переконати свого спільника пристати на ці прохання, і Карл XII, який щойно звів на трон польського короля, вважав, що так само легко йому буде звеличити й українського гетьмана.

Підтримуючи стосунки з російським царем, Мазепа запевняв його про свою відданість, слав військові підкріплення та грошову допомогу. Та якщо вірити російським історикам, водночас він повідомляв шведам про спрямовані проти них заходи і тим самим прирікав на загибель своїх вояків. Очолювати козацьке військо, послане у Польщу, він доручав своїм полковникам, бо, мовляв, сам він старий та недужий, щоб воювати. За народженням католик³⁶, Мазепа прийняв на Україні православну віру і повчав своїх підлеглих ревному виконанню релігійних обрядів. Він будував церкви, давав пожертви і, здавалось, клопотався лишень про порятунок власної душі. Та незважаючи на те, що Мазепа вміло маскувався показною набожністю, про його політичні наміри довідалися кілька козацьких полковників, які були віддані Росії. Полтавський полковник Іскра³⁷ та генеральний суддя козацького війська Кочубей³⁸ донесли Петрові I, що він готує зраду. Але цар сліпо довіряв Мазепі; він зневажливо відкинув їхні доноси і в своїй безмежній довірливості відправив їх у кайданах до гетьмана — хай він сам їх судить. Кочубей був своєю людиною в Мазепиній родині, його давнім другом та приятелем; разом із Іскрою супроводив Мазепу в усіх походах. Та Мазепа поклав собі будь-що позбутися небезпечних суперників. Обидва вони зазнали страшних мук: засудивши їх на смерть, мстивий Мазепа віддав їх на тортюри, буцімто для того, щоб вирвати у них додаткові свідчення.

І тільки 1708 року, коли шведське військо підійшло до Дніпра, Мазепа закликав козаків до повстання. Та ба, він швидко переконався, що підтримують його далеко не всі. Коли козаки дізналися, що він хоче приєднатися до поляків і шведів, яких вони вважали невірними, від нього відкинулося мало не все військо. Його покинули найвпливовіші полковники. До Карла XII Мазепа привів погано озброєний, напівдеморалізований загін. Однак королю вдалося повернути на свій бік запорожців, він запросив їхнього ватажка до шведського табору і дав йому якісь обіцянки. При цій нагоді Нордберг розповідає один епізод, який яскраво ілюструє тогочасні звичаї. Запросивши на обід у будинок місцевого вельможі запорізьких старшин, Мазепа примусив їх пити за здоров'я Карла XII і добряче їх напоїв. Виходячи з-за столу, гості хотіли, певно, за своїм звичаєм, прихопити з собою срібне начиння. А що служник не дав їм цього зробити, запорожці поскаржилися на брак гостинності і поставили вимогу видати їм того служника. У звичаях того часу і того краю голова якогось там слуги була надто незначним мізером, щоб через неї сваритися із друзями, котрі її вимагали. Бідолаха попав у руки дикунів, які цілу годину ним перекидалися, наче м'ячем, штовхаючи, копаючи ногами, аж поки якийсь козак, милосердніший од інших, поклав край мукам нещасного, прирізавши його.

Полтавська битва звела нанівець усі сподівання Мазепа. При звістці про його відступництво російське військо рушило на Україну і безжалісно стало її плюндрувати³⁹. Після розгрому Карла XII цар жорстоко помстився тим бідолашним козакам, які не змогли знайти притулок на турецькій землі. Не минула його помста і запорожців, які тяжко спокутували нерозважливий збройний виступ своїх ватажків. Січ зруйнували, всі козацькі уходи сплюндрували, човни попалили, а всіх, кому не вдалося перейти до Туреччини, закатували. Якщо вірити тогочасним розповідям, то на шибеницях і колесі знайшло смерть декілька тисяч людей. Але Петрові I цього було мало. Довгий час він непокоїв Порту вимогами видати Мазепу, та не зміг перешкодити старому гетьманові померти власною смертю в Бендерах, під захистом султана, в оточенні рештки своїх загонів і чималого гурту вигнанців. Царський гнів переслідував його і по смерті. Щороку руська церква виголошує йому церковну анафему; таку ж анафему виголошується проти Юрія Хмельницького і Григорія Отрепьева⁴⁰, якого московська політична думка ототожнює з Лже-Дмитрієм. Серед усіх християнських громад лише руська православна церква оголошує анафему тому, хто позбувся монаршої ласки. Ось у чому полягає політична перевага тієї релігії, верховним правителем якої є папа римський.

Відхід козаків України од Польщі завдав Речі Посполитій смертельного удару; в свою чергу, занепад Польщі прискорив втрату козаками їхньої незалежності. Нині лише кілька мізерних привілеїв відрізняють козаків од інших підданих Російської імперії.

01 Слово «руський» тут вжите письменником у значенні «український». —Прим. перекл.

02 Їхня назва утворена від двох руських слів: «за» і «поріг» (скеляста перепона). —Прим. авт.

03 Це слово слов'янського походження, яке гусити вживали у його прямому значенні, називаючи ним свої зібрання під відкритим небом; думка, що воно запозичене із святого Письма, не відповідає дійсності. —Прим. авт.

04 «С і ч» означає «різанина». --Прим. авт.

05 На смертному одрі, або в годину смерті (лат.). — Прим. перекл.

06 Українська літературна мова XVII ст. мало чим відрізнялася від тогочасної літературної російської. —Прим. ред.

ПРИМІТКИ

1 Б о р д е р — дослівно «кордон»: прикордонні землі між Англією та Шотландією.

2 1814 року одинадцятирічним хлопцем Проспер Меріме бачив на Єлісейських Полях загони донських козаків.

3 Маржере Жак — французький шукач пригод XVI століття. У Росії був командиром кавалерійської роти (до 1612 року). Автор праці «Теперішній стан Російської імперії і Великого Московського князівства, про найбільш пам'ятні і трагічні події від року 1590 до вересня 1606 року».

4 Див.: Де Боплан Г. Л. Опис України... // Жовтень. — 1981. — № 4. — С. 56.

5 Де Боплан Г. Л. Опис України... // Там же. — С. 62.

6 Флібустьєри — морські розбійники. XVII—XVIII ст. в Англії та Франції використовувалися для політичної боротьби.

7 Богословська школа — правдоподібно, Києво-Могилянська академія.

8 Стефан Баторій (1533 — 1586) — польський король (1576—1586); за його правління було здійснено певний устрій козацького реєстрового війська.

9 1578 року король Стефан Баторій сформував реєстрове військо з 600 козаків.

10 Козацтво вело постійну боротьбу за розширення реєстру. Чисельність реєстрових козаків особливо зростала під час воєн польсько-шляхетського уряду.

11 *Liberim veto* — дослівно «свобода заборони», право депутата своїм вето заборонити прийняття сеймом або сеймиками якогось рішення.

12 Походження Богдана Хмельницького з Литви — явний домисел. Одні науковці стверджують, що рід Хмельницького походить з Поділля, інші — з Галичини; за деякими даними батько українського гетьмана народився на Київщині (про це див.: І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 61—63).

11 Тут Проспер Меріме переповідає розмову між Конєцпольським і Богданом Хмельницьким біля відновленої 1639 року фортеці Кодак, що не раз подається в історичних джерелах.

14 Твердження П. Меріме про вбивство дружини Б. Хмельницького не відповідає дійсності.

15 Владислав IV (1595—1648) — король Польщі (1632—1648). Намагаючись використати українське реєстрове козацтво в своїх намірах, пішов на деякі поступки.

16 Мається на увазі Миколай Потоцький.

17 В'їзд Хмельницького у Київ припадає на травень 1648 року.

18 «Те Бейт» — «Тебе, боже...» (лаг.) — католицька молитва. Проспер Меріме помиляється, твердячи, що Хмельницького зустріли співами цієї молитви.

19 Ян-Казимир (1609 — 1672) — польський король (1648—1668). За його правління всі сили Речі Посполитої було спрямовано на придушення визвольної війни українського народу. Особисто очолював посполите рушення на Україну.

20 Бунчук — одна з ознак гетьманської влади, держак з мідним гостряком, на який був насаджений кінський хвіст.

21 «Скіфсько-козацька війна» (лат.).

22 Облога Збаража відбувалася влітку 1649 року.

23 Зборівський договір між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казимиром укладено 8.08.1649 року. Цей договір завершив військові дії 1649 року, в ході яких селянсько-козацьке військо завдало нищівних ударів польсько-шляхетській армії.

24 Мається на увазі Мартин Калиновський, який очолював польсько-шляхетське військо в Батозькій битві 1652 року.

25 Старовіри (старообрядники) — релігійно-суспільний рух у Росії XVII ст., спрямований проти офіційної православної церкви. Проспер Меріме помиляється, вважаючи, що українці належали до старовірів.

26 Проспер Меріме використовував переважно польські історичні джерела, в яких дії московської держави оцінювалися саме через таку призму.

27 Марко Кралевиц — герой епосу південно-слов'янських народів, загинув 1395 року.

28 Насправді Юрій Хмельницький був страчений за наказом турецького уряду 1685 року в Кам'янець-Подільському.

29 Мазепа Іван (1644 — 1709) — гетьман Лівобережної України (1687 — 1708).

30 Орас Верне (1789— 1863) — французький художник, портретист, автор батальних сцен.

31 Нордберг (1677— 1744) — шведський історик, військовий духівник, супроводжував Карла XII у всіх його походах. Автор різних історичних праць, зокрема «Історії Карла XII» (1740).

32 Азовські походи (1695— 1696) російського війська під орудою Петра I.

33 Орден св. апостола Андрія Первозванного (засн. 1698 р.) — найвища нагорода Російської імперії.

34 Карл XII (1682—1718) — шведський король (1697—1718) і полководець, загинув під час походу в Норвегію.

35 Станіслав Лещинський (1677— 1766) — польський король (1704— 1734). Вперше обраний королем на вимогу Карла XII, війська якого на той час перебували в Польщі.

36 Неправдиве твердження, яке Меріме запозичив, мабуть, у польських істориків.

37 Іскра Іван Іванович (р. н. нев.— 1708) — полтавський полковник, прихильник зміцнення зв'язків з Росією.

38 Кочубей Василь Леонтійович (1640 — 1708) — генеральний писар, а потім генеральний суддя (1699-1708) Лівобережної України.

39 За Решетилівськими статтями 1709 року, законодавчим актом царського уряду, козацьке військо підпорядковувалося російському командуванню; у козаків відібрано частину артилерії в ряді міст Лівобережної України розташовувалася російська залога тощо. Ці статті були спрямовані на дальшу ліквідацію політичної автономії Лівобережної України.

40 Григорій Отреп'єв — збіглий дякон московського Чудового монастиря, який видавав себе за сина Івана IV — Дмитрія.

Кравець Ярема Іванович (нар. 1943 р.) — член Спілки письменників СРСР. Перекладає з французької. В його перекладах вийшли твори Вольтера, Гі де Мопассана, Р. Роллана та багатьох сучасних письменників. Виступає також з літературно-критичними статтями. Живе у Львові.